

EDNA KLIMENTIĆ

DIJALEKATSKE OSOBINE I DIJALEKATSKA BAZA NARODNIH PJESAMA IZ ZBIRKE SALIHA MEŠIĆA

Sažetak: Rad donosi analizu dijalekatskih osobina evidentiranih u rukopisnoj zbirci narodnih pjesama Saliha Mešića¹. Analiza je pokazala da se osobine zatečene u zbirci mogu razvrstati u četiri dijalekatske baze koje odgovaraju terenima triju dijalekata na prostoru Bosne i Hercegovine, s tim da neke od zatečenih osobina ukazuju i na prostore izvan Bosne i Hercegovine – Sandžak. Utvrđeno je također da su najzastupljenije osobine istočnobosanskog dijalekta, odnosno osobine koje odgovaraju prostoru tešanjškoga kraja.

Ključne riječi: dijalekatske osobine, dijalekatska baza, narodne pjesme, Salih Mešić

1. Uvod

Na prostoru Bosne i Hercegovine postojao je interes za izučavanje narodnog stvaralaštva, ali analize i interpretacije uglavnom su bile usmjerene na književnohistorijski pristup, a manje pažnje posvećivalo se jezičkim osobinama, posebno analizama u vezi s dijalekatskim osobinama zastupljenim u ovom stvaralaštvu. U ovom radu pred-

¹ O istoj temi govori se i u doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli: Edna Klimentić (2015): *Jezik i dijalekatska baza narodnih pjesama iz rukopisne zbirke Saliha Mešića: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.

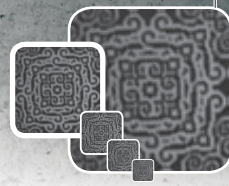
stavljaju se dijalekatske osobine i dijalekatska baza narodnih pjesama zabilježenih u rukopisnoj zbirci Saliha Mešića². Ova rukopisna zbirka je nastala na prostoru Tešnja, početkom dvadesetog stoljeća, i do danas nije doživjela detaljniju lingvističku analizu. Zbirka je posebno interesantna jer su pjesme u njoj bilježene na terenu istočnobosanskog dijalekta, ali u okviru govora koji nose neke osobine nespecifične za ovaj dijalekt.

2. Dijalekatske osobine narodnih pjesama i zbirke Saliha Mešića

Potpunu sliku dijalekatske baze nije nimalo jednostavno utvrditi jer “jezički izraz narodne poezije teško je uhvatljiv, a dinamika u odnosu na dijalekatsku bazu njegova je osnovna zakonitost” (Jahić 1999: 76). Pri ovakvoj analizi treba imati u vidu niz okolnosti koje su izvan same zbirke, a to su jezik kazivača, jezik sakupljača, dijalekatske osobine kraja u kojem su pjesme zabilježene, kao i osobine u drugim dijalektima bosanskog jezika. Te pjesme su, do trenutka bilježenja, imale svoj životni tok, išle su od usta do usta, mijenjali su ih narodni pjevači, prilagođavali, ubacivali ponešto svoje i sl. Samo u sinergiji navedene osobine mogu dati egzaktnije odgovore na pitanje dijalekatske pripadnosti određene pjesme ili zbirke. U tom smislu pogrešno je donositi zaključke u vezi s bilo kojim osobinama samo na temelju dijalekatske pripadnosti kazivača ili sakupljača, ili na osnovu podatka o mjestu bilježenja pjesama.

Kako bismo odgovorili zadatku u vezi s traganjem za dijalekatskom bazom, u pjesmama je potrebno tražiti i one osobine koje nisu uobičajene za teren na kojem su pjesme zabilježene. Tih je osobina

² Rukopisna zbirka Saliha Mešića sadrži 314 različitih pjesama koje se mogu razvrstati na lirske pjesme, balade i romanse. Neke od pjesama nisu dovršene i sadrže samo po nekoliko stihova. Pjesme u zbirci počinju od rednog broja pet i završavaju rednim brojem 318. Original rukopisne zbirke čuva se u Muzeju književnosti u Sarajevu, a njegova kopija u Općoj biblioteci u Tešnju.

mnogo manje i, kako se pokazalo u ovoj zbirci, ne javljaju se u svakoj pjesmi, ali svjedoče o životnom putu jedne pjesme do trenutka kada je zabilježena. Imajući u vidu rečeno, dijalekatska baza polazna je, organska baza koju čine jezičke osobine svojstvene određenom dijalekatskom prostoru na kojem je neka pjesma nastala i koji ne mora ujedno biti i prostor na kojem je pjesma zabilježena. Te osobine, zbog visokog stepena ujednačavanja, ne moraju nužno biti jedine osobine prisutne u pjesmi. To se na brojnim primjerima pokazalo i u ovoj analizi te su osobine potvrđene u zbirci razmatrane u tri aspekta:

1. osobine potvrđene u govorima tešanjskog kraja,
2. osobine koje ukazuju na ujednačavanja i
3. osobine koje se razlikuju od pjesme do pjesme.

2.1. Dijalekatske osobine tešanjskih govora potvrđene u zbirci

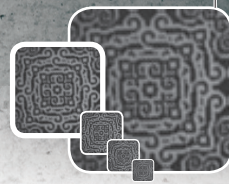
U svrhu lokaliziranja same zbirke³ potrebno je krenuti od činjenice da je zbirka bilježena na prostoru Tešnja i da su svi koji su bili uključeni u njeno nastajanje bili iz Tešnja i okoline. Imajući u vidu dosadašnja istraživanja, može se konstatirati da govori Tešnja pripadaju istočnobosanskom dijalektu, kojim se govori u istočnoj Bosni u međuriječju Bosne, Drine, Fojnice i Usore (Jahić 2004: 34). U vezi s ovim dijalektom ističe se da je strukturalno “relativno najbliži novoštokavštini, a ujedno i više od drugih novoštokavskih dijalekata prožet infiltratima istočnohercegovačkog i djelimično tzv. mlađeg ikavskog dijalekta tako da bar polovica terena istočnobosanskog dijalekta predstavlja dijalekatski miješano područje” (Brozović 1970: 106). Očekivano je da se veliki broj osobina ovih govora pronađe i u pjesmama iz zbirke, ali da se i osobine drugih govora mogu naći u

³ Lokalizacija se odnosi isključivo na prostor na kojem je zbirka bilježena, što nikako ne znači da je i pjesma nužno izvorno nastala na tom području, ali može da nam ukaže na eventualne uplive osobina dijalekta u pjesmu.

zbirci. Specifikum govora tešanjskog kraja čine sljedeće osobine koje su potvrđene i u zbirci Saliha Mešića:

- a) Primjeri ekavskog refleksa dugog jata javljaju se u trideset sedam pjesama: I *umreću* prebolit' te neću (10); Živo srce na nožu *iznela* (10); I vlaškijem *mlekom* zadojila (11); Vidi majko tvoga *greha* (14); *Napred* ide Dervišbega majka (15); Fali vraga jer će *donet* blaga (22); Daj mi Bože *lepu* Hanku (50); I *umreću* prebolit je neću (51); On za *preti* po dvoru robinjam (56); Sva se beša u *trešće* slomila (59); I *umreću* prebolit te ne mogu (102); Došla voda od *brega* do *brega* (112); Ni od kiše ni od bjela *snega* (112); Djevojke me *lepo* nose (128); Mili Bože *lepa* ti sam (130); Dok je *lepe* Zejne na Novome (131); Ona će ih od babe *doneti* (131); Po *lepu* Ajku djevojku (132); Ražljuti se *lepa* Hanka (147); *Doneće* mi dibu u čajeti (164); Koliko je u Zemunu *snega* (176); Šta će koji ljubi *ponet?* (181); *Lepo* jesu svate dočekali (184); Kad je vila rane *izlečila* (201); Već sam mlada od babe *donela* (233); I *odnela* sahat iza pasa (237); Da se ovog *sveta* nagledaju (238); Iz *korena* voda teče (248); *Lepa* Hanka i još ljepša Ajka (258); *Napred* ide beže Bećirbeže (258); Pa *popleska* brata milostinju (259); Drugome ću *odnet* od miraza (294); *Na beli* me i narumeni me (306); Što si tako rano *zadremala* (306); On se vrati svojoj *beloj* kuli (307); Pa je metni s *levu* stranu kraj srca (307); *Levom* rukom puce otpinjala (313); Kad je mati *reči* razabrala (313); A kad su se *lepo* ispitali (313); Kad su braća *reči* razabrala (313); *Nabeli* se i narumeni se (314); Što si tako licem *pribledila* (314); *Levom* rukom selam nazivala (316); Već su meni *reči* dodijale (318).
- b) Primjeri iz zbirke, osim nekoliko izolovanih primjera (*većerala* 70, *ničijem* 85, *mjeseće* 214, *turčina* 244, *bošći* 234, *junaće* 247, *oćiju* 278, *nevećera* 293, *ćuva* 317), pokazuju uglavnom dosljedno razlikovanje afrikatskih parova, što bi moglo da upućuje na govore tešanjskog kraja koji pripada istočnobosanskom dijalektu, ali ne treba zaboraviti ni to da ovakve osobine imaju i drugi dijalekti bosanskog jezika, o čemu će biti riječi u dijelu rada koji se bavi dijalekatskom bazom.

- c) Potvrđena je geminacija u riječima orijentalnog porijekla: Bareć *allah* i ja ti je dadoh (6); Nisam aga tako mi *allaha* (24); *Jallah-jallah* ručice / Djevojačka dušice (44); *Abdullah* se u lov opremijo (172); Trista djece *sunnet* učiniše (203); A *vallahi* nejmam već četiri (204); Oj djevojko tako ti *Allaha* (228); Na svakome *džubbe* i šalvare (216); Pogjoh njojzi *pulli* duvak skidat (298).
- d) U riječima orijentalnog porijekla uočena je pojava palataliziranja⁴ okluziva *k* i *g*. Pojava je uočljiva u pozdravnim konstrukcijama, ali i u nekim drugim riječima:
- **selam alejć / alejć selam**⁵: *Selam alejć* šećer Salihaga (10); *Alejć selam* rano ne prebolna (10); Ja mu velim *selam alejć* (52); Ona meni *alejć selam* (52);
  - **bareć allah**: *Bareć allah* i ja ti je dadoh (6);
  - **mubareć**⁶: I *mubareć* dane ponediljke (215); Ponediljke i *mubareć* dane (220);
  - **ćaba**⁷: Iz *Ćabe* joj nješto progovara (37); Svekar babo, otišo na *ćabu* (296);
  - **ićindija**⁸: Kad se krenu tamo k *ićindiji* (6); I on klanja tursku *ićindiju* (277); Kad je aga *ićindiju* klanjo (277);

⁴ U historiji jezika velari su se mijenjali u kontaktu s palatalnim glasovima. Ispred vokala prednjeg reda mijenjali su se čak i *k* i *g* u riječima preuzetim iz grčkoga jezika i tada su prelazili u *ć* i *đ*. Takva tendencija nastavljena je i kod preuzimanja riječi iz orijentalnih jezika, ali se nije manifestirala podjednako na cijelom prostoru štokavskog narječja. Očuvane okluzive “naći ćemo u svim šćakavskim govorima Bosne, ali ne i u štokavskim govorima Hercegovine, ne ni u govoru hercegovačkih Muslimana” (Peco 2007: 402).

⁵ Abdulah Škaljić (1989: 557) navodi naporedo oblike s okluzivom i s umekšavanjem. Pozdrav se prevodi kao pozdravljam te, upućujem ti selam, a porijeklom je iz arapskoga jezika (ässälāmu aleyk = selam na te).

⁶ U *Turcizmima* Abdulaha Škaljića (1989: 467) navodi se naporedo više oblika: “mubarek, mubarek (bumbareć)”. Također je navedeno i više značenja: 1. veselje, slavlje; 2. srećan blagosloven; 3. dobar čovjek, lijepe naravi čovjek. Prema datim oblicima iz turskoga i arapskoga jezika u finalnoj poziciji nalazi se okluziv *k*.

⁷ Abdulah Škaljić (1989: 183) za ovu riječ navodi da je arapskog porijekla (ar. Kabā i znači “kocka”. U istom objašnjenju prednost daje turskome jeziku (Kābe) s istim značenjem, što znači da je riječ u naš jezik preuzeta posredstvom turskoga jezika.

⁸ I ova riječ je orijentalnoga porijekla i u jezicima iz kojih dolazi u finalnoj poziciji stoji okluziv *k*. Abdulah Škaljić navodi različite upotrebne oblike: “ićindija, ikindija (jećindija, jekindija)” (Škaljić 1989: 339).

- **šećer**⁹: *Šećerli* mu kahvu potkućio (22, 23, 308); *šećer-šerbe* (152); *Šećerbeg* (165); Pa *šećerli* kahvu natočila (239); Onome je medna i *šećerna* (242); da mu budem medna i *šećerna* (289); I *šećerli* kahvu donosaše (292); I *šećerli* kahvu joj potkući (308);
- **imena**: Odgovara *Šećer* Salihaga (10); *Bećirbegovica*¹⁰ (17); Napred ide beže *Bećirbeže* (155).

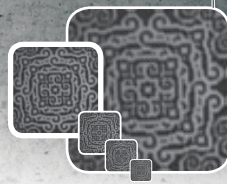
Potvrđeni su i primjeri palataliziranja okluziva *g* u imenu *Angjelija* (130) i u oblicima imenice *đerdan*: Neda ljuba *gjerdan*¹¹ od dukata (240); a od cure jedan niz *gjerdana* (247).

- e) Šćakavizam je potvrđen u dvadeset tri pjesme, što ne znači da se isti ne bi javio i u drugim pjesmama da su postojali primjeri: Ključanice ruke *pušćenice* (5); a *zavrišća* devet ata vranih (17); a ja jadna ni suze *ne pušća* (17); *Iščera* je pred bijele dvore (18); Mujo *pušća* po Tešnjju terlale (22); Opet Mujo *pušćao* terlala (22); *Otišće* se siv zelen sokole (31); Pa mi *išču* glavu za njegovu (34); Jedno kolo sumbul *pušćenica* (58); Sva se beša u *trešće* slomila (59); *Otišće* se stjena od Budima (85); I od drage *išće* blagoslova (92); U po noći hladne vode *išču* (106); Oženjeno žene *popušćalo* (131); U *bunjišču* za vratima (147); *Išće* vila svoje dugovanje (201); a vaša se po *bunjišču* valja (209); *Išće* Aljo puno za mehleme (233); *Išće* Alji hiljadu dukata (233); *Išće* seki ruse pletenice (233); *Popušćite* moje bjele ruke (258); *nešće* de se ljuba prokazati (259); *Išće* bata ata nekovata (302); *Išće* babo nebrojeno blago (302); Seke *išču* svilu i kadifu (302); *Išču* agi šest tovara blaga (259, 312); *Išču* njima debelog gjogata (313); Ljubu *pušća* Čatib Huseine (315); *Otpušćam* ti tvoju milu seku (315).

⁹ U osnovi svih primjera koji slijede nalazi se imenica *šećer*. To je riječ perzijskog porijekla i u naš jezik došla je vjerovatno posredstvom turskoga jezika. U jeziku davaocu i u jeziku posredniku ova riječ ima oblike: *şeker*, tur. *şeker*, perz. (Škaljić 1989: 581).

¹⁰ U osnovi je muško ime *Bećir* porijeklom od arapskog muškog imena *Bekir*. Oblik *Bekir* imaju i u turskom jeziku (Škaljić 1989: 133).

¹¹ Riječ je perzijskog porijekla sa značenjem "ogrlica, ženski nakit koji se nosi o vratu" (Škaljić 1989: 249).

Osim primjera za glagol pustiti – *spuštali* (58), *spuštahu* (58), *puštam* (247), primjera s grupom *št* nema.

- f) Preovladavaju primjeri bez izvršenog progresivnog jotovanja: *projdoše* (74), *projde* (103, 135, 187, 242, 316), *pojdem* (98, 186), *dojde* (103, 145, 160, 216, 242, 313, 316), *pojde* (158), *projdi* (174, 318), *dojdeš* (177), *zajde* (208), *projdem* (222), *pojdoše* (235), *dojdem* (257), *projte* (313), *najde* (313).
- g) Iz zbirke nisu ekscerpirani primjeri habituala, glagolskog oblika koji se u dijalektološkoj literaturi navodi kao specifična pojava u istočnobosanskom dijalektu (Brozović 1963: 159). Za govore tešanjškoga kraja i Refik Bulić utvrdio je da imaju malo primjera habituala (Bulić 2013: 232).
- h) Modalni i fazni glagoli iz zbirke dopunjavaju se dominantno infinitivima, npr.: Ja ti neću dugo *bolovati* (10); Hoćeš meni pravo *kazivati* (135); Moreš znati hoćeš *preboliti* (232); Pare brojnih *prodati* ga neće (254).
- i) Muška dvosložna hipokoristička imena na -o mijenjaju se kao imenice *e*-vrste. Potvrđeni oblici za genitiv singulara su: *Muje* (123), *babe* (126, 208, 239)¹², od *babe* (131, 233, 240), *Alije* (245), *babe* (279), u *babe* (239).
- j) Ženska imena imaju promjenu *e*-vrste. Potvrđeni oblici za nominativ singulara su: *Behlulaginica* (6), *Fata* (232), *Ajkuna* (239, 249), *Ajka* (251), *Alibegovica* (255).

¹² U zbirci nisu pronađeni primjeri koji bi potvrdili nastavak -o za nominativ singulara imenica *Mujo* i *babo*.

Analiza pokazuje da su dijalekatske osobine tešanjskog kraja¹³, pa i cjelokupnog prostora istočnobosanskog dijalekta kojem u teritorijalnom pogledu i pripada tešanski kraj, umnogome oblikovale osobine zbirke.

2.2. Dijalekatske osobine koje ukazuju na jezička ujednačavanja

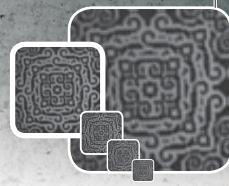
Otežavajuća okolnost za utvrđivanje dijalekatskog porijekla pjesme je i činjenica da ove pjesme pokazuju visok stepen ujednačavanja jezičkih osobina na cjelokupnom bh. prostoru, pa i na prostorima izvan Bosne i Hercegovine koji u dijalektološkom smislu pripadaju bosanskom jeziku, a takav je teren Sandžaka. Ova ujednačavanja jezičkih osobina ukazuju na djelovanje novoštokavske folklorne koine koja se pokazala kao “idiom sposoban da u jednu širu stvaralačku cjelinu poveže više naših kulturnih areala, među sobom unekoliko različitih, ali genetski povezanih u etničko-jezičkom smislu” (Jahić 1991: 63). Poznata je detaljnija analiza utjecaja muslimanske narodne epske pjesme na formiranje novoštokavske folklorne koine koju je izvršila Herta Kuna, ističući da “ova poezija nosi sve opće značajke zajedničke epskoj tradiciji čitavog štokavskog područja, mada u njoj postoje i neke specifičnosti¹⁴...” (Kuna 1978: 8).

U zbirci Saliha Mešića dominiraju lirske pjesme pa bi se očekivalo da su osobine tzv. čaršije presudne i dominantne. Međutim, uočeno je ujednačavanje osobina u lirskim pjesmama, baladama i romansama. Specifičnost koja potvrđuje ovaj stav je razlikovanje afrikata u

¹³ Treba ipak naznačiti da se neke od ovih osobina mogu pronaći i u drugim dijalektima na terenu Bosne i Hercegovine, pa i na širem prostoru srednjojužnoslavenskog dijasistema. Neke će se, pak, osobine naći na popisu onih koje mogu ukazivati na ujednačavanja ili na popisu onih osobina koje nisu dosljedne u cijeloj zbirci.

¹⁴ Kao posebnosti u vezi s jezikom Bošnjaka autorica navodi to da je u vrijeme standardizacijskih procesa “znatan dio Muslimana pripadao ikavskom novoštokavskom dijalektu, te da se njihov jezik odlikovao, naročito u doba turske vlasti na Balkanu, i značajnim udjelom turske leksike...” (Kuna 1978: 8).

zbirci. To nije osobina tzv. bosanskohercegovačkih čaršija za koje se navodi da ne razlikuju afrikate (Valjevac 1983: 283–354). Iz zbirke je ekscerpiran zanemariv broj primjera u kojim se afrikati ne razlikuju: *večerala* (70), *nićijem* (85), *mjeseće* (214), *turćina* (244), *bošći* (234), *junaće* (247), *očiju* (278), *nevećera* (293), *čuva* (317). U svim drugim primjerima potvrđuje se pojava razlikovanja afrikatskih parova. Uspostavljena je, dakle, jasna razlika među afrikatskim parovima. Razlikovanje afrikata je pojava svojstvena govorima tešanjskog kraja (Bulić 2013: 268) i po tome se ovi govori razlikuju od ostatka istočnobosanskog dijalekta. U Livnu i okolici Duvna te u dolini Lašve (zapadni dijalekt) *č / ć* se svode na *ć* (Halilović 2005: 28; Valjevac 2002: 156). Potvrđeni primjeri nerazlikovanja afrikata mogli bi ukazivati na to da su pjesme nastale na širem prostoru istočnobosanskog dijalekta ili čak na terenu zapadnobosanskog dijalekta. Ova osobina pokazuje da su osobe koje su zapisivaču prenosile pjesme definitivno iz tešanjskog kraja, kao i sam zapisivač.¹⁵

Analizom ekscerpiranih primjera utvrđeno je da u zbirci postoje i osobine koje se kao zajedničke provlače kroz cijelu zbirku što direktno ukazuje na pojavu jezičkih ujednačavanja. Neke od tih osobina već su navedene kao osobine govora tešanjskog kraja, ali mogu se pronaći i u drugim govorima, pa i dijalektima:

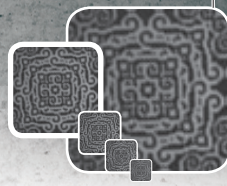
- a) Na fonetsko-fonološkom nivou analiza je pokazala da se u svim ekscerpiranim primjerima suglasnik *h* čuva u inicijalnoj i medijalnoj poziciji. Nema primjera koji bi pokazali gubljenje suglasnika *h* ili njegovu supstituciju nekim drugim grafemom. Neujednačenosti se javljaju u pogledu upotrebe ovog suglasnika u finalnoj

¹⁵ U savremenim analizama govora tešanjsko-maglajskoga kraja do istih zaključaka u vezi s afrikatama na području Tešnja došao je i Refik Bulić. U knjizi *Ekavsko-jekavski govori tešanjsko-maglajskoga kraja* on iznosi da u Tešnju i okolini stanovništvo razlikuje afrikate. Ove rezultate potvrđuje i rezultatima drugih autora: "I Ružičić je za Tešanj konstatirao da se *č* razlikuje od *ć* i za to naveo veći broj potvrda. To je kasnije za dio tešanjškoga kraja u dolini Usore potvrdio i Okuka, a za tešanjsko selo Dobropolje i *Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora*" ali da na području Maglaja postoji tendencija svodenja dvaju parova na jedan – umekšani (Bulić 2012: 150).

poziciji¹⁶ iz koje se suglasnik *h* gubi “što je uobičajena pojava i u drugim bosanskohercegovačkim govorima i razgovornom stilu. Konsonantska sekvenca *hv* zamjenjuje se konsonantom *f*, a izuzetak je leksema *kahva*” (Bulić 2013: 269). Uočene su i gramatičke kategorije u kojim se suglasnik *h* gubi: genitiv množine pridjeva, akuzativ množine pridjeva, prvo lice aorista u singularu, prilog za vrijeme *odmah*. Supstitucija suglasnika *h* suglasnikom *f* prisutna je jedino u sekvenci *hv* u medijalnoj poziciji nekih glagola: *ufatiti*, *pofaliti*, *prifatiti*, *zafatiti*. Pojava supstitucije sekvence *hv* suglasnikom *f* u savremenoj literaturi posmatra se kao “opći dijalektizam” u sevdalinkama (Jahić 1991: 71).

- b) Ujednačenost jezičkih osobina zbirke ogleda se i u deklinaciji muških i ženskih imena. Naime, u opisima nekih dijalekata stoji da muška imena u genitivu imaju nastavak *-a*, što bi značilo da glase: Muja, baba i sl. (Halilović – Jahić – Palić 2000: 35–39). Svi primjeri muških imena na *-o* koji su ekscerpirani iz zbirke u genitivu imaju nastavak *-e*: Muje, babe i sl. Ovakvo je stanje i u tešanjско-maglajskim govorima (Bulić 2013: 271), u govoru visočkih muslimana (Valjevac 1983: 283–354), te u zapadnobosanskom dijalektu, u nekim poddijalektima istočnohercegovačkog dijalekta (centralnohercegovački i sjevernohercegovački poddijalekt) i u zapadnohercegovačkom dijalektu (Jahić 2000: 35–39). I oblici ženskih imena pokazali su da u nominativu stoji uvijek nastavak *-a*: *Fata*, *Ajka*, *Behlulaginica*, *Ajkuna* i sl. U nekim se dijalektima bosanskog jezika ili širega štokavskog terena javljaju i oblici sa nastavkom *-e*: *Fate* i sl., pa čak i s nastavkom *-o*: *Hanko* (Valjevac 2002: 190).
- c) Iz zbirke nisu ekscerpirani primjeri habituala, glagolskog oblika koji se u dijalektološkoj literaturi navodi kao specifična pojava u istočnobosanskom dijalektu (Brozović 1963: 159), mada i unutar prostora tog dijalekta u opisima ima i govora koji nemaju habitual

¹⁶ “Svi muslimanski govori ijekavskošćakavskoga dijalekta čuvaju fonem *h*, s tim da je u nastavcima izgovor dočelnoga *h* fakultativan” (Brozović 1963: 141).

u masovnoj upotrebi. Za govore tešanjskog kraja i Refik Bulić utvrdio je da imaju malo primjera habituala (Bulić 2013: 232).

- d) Leksička ujednačenost ogleda se u upotrebi orijentalizama. Gotovo da nema pjesme u kojoj nisu zabilježeni orijentalizmi koji pripadaju različitim upotrebnim sferama. Ovdje treba dodati i imena orijentalog porijekla (muška i ženska), kao i prezimena koja su nastajala od orijentalne osnove i slavenskih nastavaka.

2.3. Dijalekatske osobine koje se razlikuju od pjesme do pjesme

Za razumijevanje prisustva različitih dijalekatskih osobina u zbirci Saliha Mešića nužno je imati u vidu i činjenice koje je iznijela Đenana Buturović navodeći da su se pjesme (osobito sevdalinke) pjevale u gradskoj i seoskoj sredini, a da su ih, pored muslimanske, nje govali i u srpskoj i hrvatskoj seoskoj sredini.

“I u seoskoj srpskoj sredini, za koju smo naveli da čuva tradiciju pjevanja lirskih narodnih pjesama, način života i životna sredina, značajno utiču na sadržaj i formu poetskog izražavanja. U selima gdje Srbi žive zajedno sa Muslimanima i Hrvatima slični su načini njihovog pjevanja kao i repertoari pjesama koje se pjevaju. Tu je također posebno karakteristična pjesma sevdalinka.” (Đ. Buturović 1987: 277–281)

Ova govorna preplitanja rezultat su životnog okruženja u kojem su pjesme nastajale, opstajale i širile se. Lejla Nakaš (2005) ističe novoštokavsku podlogu, ali i dijalekatsku neujednačenost koja se u narodnim pjesmama uočava:

“Usmeno pjesništvo Bošnjaka bilo je rasprostranjeno na idiomu koji je imao novoštokavsku podlogu, ali koji u po-

gledu nekih dijalekatskih crta nije bio sasvim ujednačen. U bošnjačkoj usmenoj koine odslikava se miješanje različitih dijalekatskih tipova kojima Bošnjaci pripadaju. Jezik zabilježenih pjesama sadrži autohtone govorne crte regije sa koje pjesme potječu (ijekavizam, ikavizam, štakavizam, odnosno šćakavizam), ali i pored toga prisutne su određene naddijalekatske odlike koje svjedoče o postojanju uobličene novoštokavske folklorne koine.” (Nakaš 2005: 108–109)

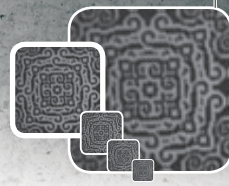
U skladu s tim može se reći da sobine kojim se zbirka približava novoštokavskoj folklornoj koine udaljavaju zbirku od dijalekatske baze.

Mnogo je osobina potvrđenih u zbirci Saliha Mešića koje od pjesme do pjesme nisu dosljedne. Važnije su među njima sljedeće:

- a) U cjelini posmatrana, zbirka ukazuje na pojavu miješanja različitih refleksa glasa jat. To miješanje ne odnosi se samo na miješanje među pjesmama već i na miješanje unutar pojedinačnih pjesama. Prisustvo miješanih refleksa glasa jat u zbirci dokaz je da u narodnoj književnosti postoji tendencija ka ujednačavanju i interdijalekatskoj funkcionalnosti koja je ujedno i otežavajući faktor pri nastojanju da se odredi dijalekatska pripadnost i izvorište određene pjesme. Među ekscerpiranim primjerima najviše je ijekavizama, jekavizama i ikavizama, ali je uočeno i prisustvo ekavskog refleksa.¹⁷ Analizirajući bošnjačke epske pjesme, Herta Kuna utvrdila je “postojanje uzajamnog jezičkog uticaja različitih dijalekatskih area zastupljenih u muslimanskoj narodnoj poeziji (što je naročito vidljivo u oblasti *jata* i *jotovanja*, kao i u nekim općim sintaksičkim crtama)” (Kuna 1978: 28).¹⁸ Pitanjem dijale-

¹⁷ Ovdje treba imati u vidu da neke pjesme imaju primjere sa samo jednim refleksom glasa *jata* pri čemu se zaključivanja mogu i relativizirati. U takvim primjerima dijalekatska pripadnost može se odrediti drugim dominirajućim odlikama.

¹⁸ Pojava različitih refleksa ukazuje na to da se proces ijekavizacije na prostoru Bosne i

katskih miješanja u zapisanim varijantama narodnih pjesama bavio se i Dževad Jahić (1999: 91). On je također pisao i o govorima Bošnjaka s miješanim refleksom *jata* pri čemu je utvrdio da se u dijalektima kojim govore Bošnjaci javlja nekoliko različitih tipova miješanja. Prvi je ekavsko-jekavski tip koji pripada tešanjско-maglajskom terenu, ali također i području Kladnja, Srebrenice¹⁹, starom sarajevskom govoru i periferiji zetsko-južnosandžačkog dijalekta (govor Bošnjaka iz Mrkovića kod Bara). Za područje Žepča i Jablanice Jahić je utvrdio ijekavsko-ikavski refleks, za podgoričke i gusinjske Bošnjake utvrdio je ikavsko-jekavsku zamjenu, a za Bošnjake bjelopoljsko-novopazarske zone ijekavsko-ekavsku zamjenu *jata* (Jahić 1999: 16).

- b) Šćakavizam kao bitna osobina dijalekata na tlu Bosne i Hercegovine nije tako rasprostranjen u pjesmama iz zbirke, ali se može kazati da, u odnosu na šćakavizam, dominira. Dalibor Brozović (1963: 143) iznosi da su i njegove analize pokazale dominaciju ove grupe za ijekavskošćakavski (istočnobosanski dijalekt), ali da ima područja u kojim se čuje i *št*. Asim Peco (2007: 89) za ikavskošćakavski (zapadnobosanski) govorni tip iznosi da je šćakavizam prisutan, ali nedosljedan te da postoje primjeri u kojim se sporadično javljaju *št* i *šč*.
- c) Kontrakcija samoglasničke grupe *-ao > -o* ili *-a* pojava je koja se u govorima različito realizira. Tako je progresivna kontrakcija u korist drugog vokala česta u istočnobosanskom (Jahić 2000: 34), istočnohercegovačkom (Jahić 2000: 36) i zapadnobosanskom (Peco 2007: 172) dijalektu. Regresivna kontrakcija pretežna je

---

Hercegovine odvijao postepeno. Ove pojave miješanja zabilježene su i u pisanim tradicijama. Za alhamijado književnost i pojavu ijekavizacije Kalajdzija kaže: "Ova se činjenica treba shvatiti kao očiti primjer pojave u kojoj se ijekavizacija dešava spontano i neposredno, uz istovremenu promjenu dijalekatske slike Bosne i Hercegovine. Posljedica postepene ijekavizacije išla je naruku predstandardizacijskim procesima u drugoj polovici XIX st." (Kalajdzija 2013: 54)

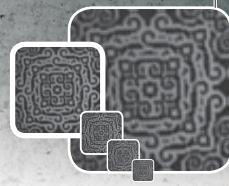
¹⁹ Za govor Bošnjaka Srebrenice dokazano je da nema ekavsko-jekavski refleks (Bulić 2009: 94–104).

u zapadnohercegovačkom i sandžačkom dijalektu (Jahić 2000: 37–38).

- d) Potvrde za jekavsko jotovanje u zbirci uglavnom su u standardnim okvirima iako sporadično ima i primjera jotovanja uz sonante *l* i *n*, uz dental *t* u glagolima *htjeti* i *tjerati*, te uz dental *d*. Međutim, ovi su primjeri znatno rjeđi u odnosu na one koji odgovaraju standardnim oblicima. Ovakvi vidovi jotovanja bilježe se dominantno u istočnohercegovačkom govornom tipu, s tim da u tim govorima postoje potvrde i za jotovanje uz suglasnike *b*, *p*, *m*, *v* (Peco 1985: 71). Isto je i u govorima zetsko-južnosandžačkog govornog tipa (Peco 1985: 60). Jotovanje dentala posebno se bilježi u donjopolimskom poddijalektu sandžačkog dijalekta (Jahić 2000: 39). Za istočnobosanski dijalekt navodi se da: “jekavsko jotovanje nije systemska crta ovog dijalekta, ali je prisutno u govoru Srba istočnije od Tuzle” (Halilović 2005: 16). Kao specifikum ove zbirke prepoznaje se selektivno jekavsko jotovanje koje se odnosi samo na neke primjere. Ukoliko su ove pjesme i nastale na terenu istočnobosanskog dijalekta, sigurno je to da su ove osobine nanošile iz istočnohercegovačkog (ijekavskoštakavskog) dijalekta.
- e) U zbirci je potvrđen samo jedan primjer s neizvršenim starim jotovanjem (*tuji*, 67). Potvrde za izostanak jotovanja u ovakvim primjerima prisutne su i na širem terenu bosanskog jezika. U južnom poddijalektu istočnobosanskog dijalekta ove pojave bilježe se u govoru Sutjeske, u Visokom, u dolini Fojnice i u tešanjско-maglajskom kraju (Halilović 2005: 20). Ovakvi oblici potvrđeni su i u zapadnom dijalektu (Halilović 2005: 24), u dolini Vrbasa i Lašve te u derventskom kraju²⁰ (Halilović 2005: 29), ali i u istočnohercegovačkom dijalektu odnosno njegovom sjevernohercegovačkom govornom tipu (Halilović 2005: 38).

²⁰ Ovi krajevi pripadaju centralnobosanskom ili sjevernobosanskom govornome tipu unutar zapadnoga dijalekta (Halilović 2005: 29).

- f) Jedna od osobina koja se uzima kao relevantna u opisima dijalekata je prisustvo odnosno odsustvo progresivnog jotovanja u vezi sa skupinama *jt* i *jd*. Ekscerpirani primjeri pokazuju prisustvo većeg broja primjera bez izvršenog progresivnog jotovanja. Ova osobina nije nepoznata u govorima istočnobosanskog dijalekata, a posebno u govorima tešanjskog kraja. Nejotovano *jt* i *jd* javljaju se i u zapadnom (ikavskom) dijalektu (Halilović 2005: 27) i njegovim poddijalektima: zapadnobosanskim ikavskoščakavskim govorima, a ima ga i jugozapadnobosanski (livanjsko-duvanjski) govorni tip, osobito govor Bošnjaka Livna (Halilović 2005: 28).
- g) Palataliziranje okluziva u zbirci je svedeno na primjere iz orijentalnih jezika i to dominantno u pozdravnim konstrukcijama i na okluziv *k*, uz vrlo sporadične primjere palataliziranja okluziva *g*. Ova osobina karakteristika je govora istočnohercegovačkog i istočnobosanskog dijalekata. Postoje potvrde i za zapadni dijalekt²¹, odnosno njegov sjeverni (zapadnobosanski) poddijalekt u kojem se okluzivi ponekad mijenjaju, ali ponekad ne (Halilović 2005: 27).
- h) U zbirci su potvrđeni ostaci starih deklinacija za zamjenice, pridjeve i imenice. U zamjениčko-pridjevskoj promjeni u nekim pjesmama prisutni su nastavci starih tvrdih osnova koji su češći u južnom poddijalektu (Jahić 2000: 35) istočnobosanskog dijalekata, kojem pripadaju i govori Tešnja. U te stare nastavke idu i primjeri deklinacije imenica bez nastavka *-a* u genitivu množine, koji su također potvrđeni u zbirci. Pojavu starih nastavaka u zamjениčko-pridjevskoj promjeni bilježe i drugi dijalekti: zapadnobosanski, istočnohercegovački i sandžački dijalekt (Jahić 2000: 35–39). U zapadnohercegovačkom dijalektu potvrđeni su primjeri starih nastavaka bez *-a* u genitivu množine imeničke promjene (Jahić 2000: 37).

²¹ Okluzivi ostaju neizmijenjeni u centralnobosanskom i sjevernobosanskom poddijalektu zapadnog dijalekata (Halilović 2005: 29). I u ramskom govornom tipu zapadnog dijalekata okluzivi ostaju neizmijenjeni (Halilović 2005: 28).

- i) Primjeri imperfekta nisu tako česti u zbirci, a potvrđeni primjeri vjerovatno se ne mogu dovesti u direktnu vezu s istočnobosanskim dijalektom jer taj glagolski oblik u ovom dijalektu “nije ni izdaleka tako čest kao u govorima hercegovačkog tipa...” (Brozović 1963: 159). Imperfekt je čest u zetsko-južnosandžačkim govorima (Peco 1985: 61). U govorima većine dijalekata na bh. prostoru aorist je mnogo češći glagolski oblik, a isto stanje potvrđeno je i primjerima iz zbirke. Vrlo čest glagolski oblik u zbirci je i imperativ, a potvrđen je kao čest i u govorima tešanjско-maglajskog kraja (Bulić 2013: 274). Ovaj se glagolski oblik vjerovatno javlja umjesto habituala, kao njegova skraćena forma.²²
- j) Iz sintakse padeža u zbirci su potvrđeni oblici genitiva u službi objekta umjesto akuzativa, što je osobina govora istočnobosanskog dijalekta,²³ zapadnog dijalekta²⁴ i istočnohercegovačkog dijalekta.²⁵ Upotreba vokativa umjesto nominativa je osobina koja pripada maniru narodne poezije.

3. Dijalekatska baza narodnih pjesama iz rukopisne zbirke Saliha Mešića

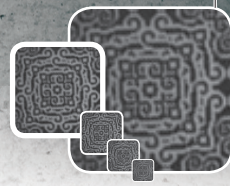
S obzirom na sve poteškoće koje se javljaju prilikom određivanja pripadnosti jezičkih osobina pjesama nekoj dijalekatskoj bazi, te s obzirom na to da su miješanja jezičkih osobina prisutna ne samo u onim pjesmama koje su, eventualno, nastale u nekim centrima na dijale-

²² “Na osnovu nekih zabilježenih primjera imperativa u pripovijedanju prošlih radnji može se pretpostaviti da je habitual u ovim govorima bio češći u upotrebi, a da se aorist pomoćnoga glagola biti vremenom počeo gubiti iz te konstrukcije” (Bulić 2013: 232).

²³ “Glagoli čuvati, gledati, vikati, paziti, zvati, pitati imaju objekt u genitivu umjesto u akuzativu” (Halilović 2005: 21).

²⁴ “U sjevernom (zapadnobosanskom) poddijalektu značajna je karakteristika upotreba genitiva u funkciji objekta... U zapadnohercegovačkim govorima umjesto objekta u akuzativu uz pojedine glagole dolazi objekt u genitivu...” (Halilović 2005: 32).

²⁵ “U sjeverozapadnom (krajiškom) poddijalektu slavenski genitiv češći je od akuzativa...” (Halilović 2005: 40).

katskoj granici, uvjetno uzetoj, već zbog njihova širenja i mijenjanja izvornih osobina, dijalekatski prostor na kojem su mogle nastajati pjesme iz Mešićeve zbirke podijeljen je na četiri cjeline: istočnobosansku ili ijekavskošćakavsku, istočnohercegovačku ili ijekavskoškavsku, zapadnu i sandžačku. Ove četiri cjeline predstavljaju četiri dijalekatske baze u kojima su mogla nastati četiri različita dijalekatska tipa narodnih pjesama. Tri prve dijalekatske baze su tri štokavska dijalekta na području Bosne i Hercegovine,²⁶ dok je četvrta prostor Sandžaka, na kome su, pretpostavljamo, također mogle nastati makar neke pjesme iz Mešićeve zbirke.

Osobine istočnobosanskog dijalekta dominiraju u zbirci: ijekavsko-jekavska zamjena *jata*, uz mnogo ekavizama i ikavizama, prisustvo šćakavizama, progresivno sažimanje vokalske grupe *-ao > o*, rotacizam, čuvanje suglasnika *h* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji, uprošćavanje suglasničkih skupova *pt*, *pč*, mnogo primjera s neizvršenim progresivnim jotovanjem, stari oblici genitiva množine bez nastavka *-a*, muška imena na *-o* imaju tzv. bosansku promjenu, ženska imena imaju u nominativu nastavak *-a*, upotreba genitiva umjesto akuzativa u izricanju objekta te infinitiv kao dopuna glagolima. Posebno je visok procent ekavizama koji za istočnobosanski dijalekt u svojim analizama navodi i Dalibor Brozović (1963: 132), uz dosta ikavizama koji se mogu naći u svim govorima na bosanskohercegovačkom terenu pa u tom smislu ne moraju predstavljati ikavski supstrat, već tu mogu biti kao posljedica analoškog uopćavanja i asimilacija (Brozović 1963: 133). Ipak, za neke ikavizme u pjesmama možemo pretpostaviti da su supstrat, odnosno da su pjesme nastale na ikavskom području, a da su ijekavizme dobile prolazeći kroz "filter" ijekavskih govora.

Uz ove osobine, u pjesmama iz zbirke potvrđene su i neke osobine tipične za istočnohercegovački dijalekt: dominacija primjera s ijekavsko-jekavskom zamjenom *jata*, primjeri s jekavskim jotovanjem,

²⁶ Halilović, Senahid (2003): "Bosanskohercegovački govori", u: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, 15–51.

izvršeno progresivno jotovanje, palataliziranje okluziva *k* u riječima orijentalnog porijekla, razlikovanje afrikata, nastavci starih tvrdih osnova u zamjeničko-pridjevskoj promjeni.

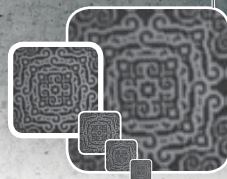
Uz dominaciju ovih osobina u nekim pjesmama prepoznaju se i nanosi iz drugih dijalekata. Tako bi se sažimanje vokalske grupe *-ao* > *a* moglo vezivati za prostor zapadnohercegovačkog ili, eventualno, za prostor zapadnobosanskog dijalekta: *zavicom* (164), *zava* (206), *zavi* (206), *zava* (303). Međutim, ova osobina javlja se u zbirci vrlo sporadično, a svi potvrđeni primjeri odnose se isključivo na jednu leksemu. Na zapadnobosansku dijalekatsku bazu mogu ukazivati i ikavizmi.

Jedna osobina bi mogla značajnije utjecati na utvrđivanje samog porijekla pjesama, a odnosi se na pojavu nespecifičnih primjera poremećenih odnosa u sintaksi. Riječ je o pojavi:

- akuzativa umjesto instrumentala: ni djevojke nad moju djevojku (80);
- genitiva umjesto lokativa: Koliko je u jabuke grana (82);
- genitiva umjesto instrumentala: Nejma cara nad našega cara (80);
- instrumentala umjesto genitiva: Ne boli te Mujo s mene glava (63).

Ovako poremećeni odnosi u sintaksi prepoznaju se kao osobina sandžačkog dijalekta (Jahić 2000: 38). Da je u takvim pjesmama potvrđena i ijekavsko-ekavska zamjena *jata* moguće bi bilo i sandžačko porijeklo pjesama.

Uz osobine potvrđene u pjesmama treba spomenuti i onomastičku građu. U pjesmama se navode toponimi rasprostranjeni na cijelom terenu Bosne i Hercegovine, uz dominaciju toponima i mikrotoponima s terena istočnobosanskog dijalekta. Imajući u vidu sveukupnu podjelu bosanskohercegovačkog prostora na četiri dijalekta, onomastičku građu moguće je razvrstati na istočnobosansku (Sarajevo,

Tuzla, Tešanj, Misurići, Latinluk, Atmejdan i sl.), zapadnobosansku (Banja Luka), istočnohercegovačku (Mostar, Porim, Počitelj), zapadnohercegovačku (Livno) i građu van terena BiH (Budim, Stambol, Dunav kao hidronim). Ova građa ne mora nužno upućivati na prostor nastanka pjesme. To potvrđuju i pjesme iz zbirke u kojim se spominju toponimi izvan prostora Bosne i Hercegovine, a jezičke osobine i sadržina samih pjesama ukazuju na bh. teren. U narodnoj književnosti također je česta pojava adaptacije pjesme terenu na kojem se pjeva. Tako se u varijantama iste pjesme mogu spominjati različiti toponimi. To znači da onomastička građa ukazuje na prostor nastanka neke pjesme samo u onoj mjeri u kojoj i jezičke osobine i kulturološki ambijent ukazuju na isti taj prostor.

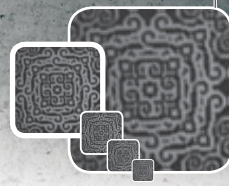
4. Zaključak

Dijalekatske osobine potvrđene u pjesmama iz zbirke Saliha Mešića razmatrane su kao osobine govora tešanjškoga kraja, osobine koje ukazuju na ujednačavanja na širem srednjojužnoslavenskom terenu i osobine koje se razlikuju od pjesme do pjesme. Potvrđene su mnoge osobine svojstvene tešanjskim govorima, odnosno istočnobosanskom dijalektu. Pored ovih osobina, uočene su i osobine koje se mogu pripisati istočnohercegovačkom i zapadnom dijalektu, a pokoja osobina ukazuje i na utjecaje sandžačkog dijalekta. Analiza je pokazala da jezičke osobine iz zbirke pokazuju nedosljednosti u pogledu pripadnosti određenoj dijalekatskoj bazi. Naime, osobine potvrđene u zbirci opisane su u različitim dijalekatskim bazama te je stoga nemoguće tvrditi da jedna osobina pripada samo jednoj dijalekatskoj bazi. S tim u vezi, teško je tvrditi da određena pjesma pripada jednoj dijalekatskoj bazi. Zato su u konačnici ovdje utvrđene dominantne osobine za istočnobosansku i istočnohercegovačku dijalekatsku bazu, uz prisustvo osobina zapadne i sandžačke baze. Dakle, osobine potvrđene u pjesmama iz zbirke pripadaju različitim dijalekatskim bazama, bez obzira na to što su zabilježene na tešanjškom terenu.

DIALECTAL FEATURES AND DIALECTAL BASE
IN THE FOLK SONGS FROM THE SALIH MESIC
COLLECTION

Summary: The paper analyzes the dialectal characteristics in the manuscript of folk songs collected by Salih Mesic. The analysis showed that the existing characteristics can be divided into four dialectal bases that correspond to the fields of three dialects in Bosnia and Herzegovina, with some of the existing characteristics pointing to areas outside of Bosnia and Herzegovina-Sandzak. It was also established that the most common features are the ones in eastern-bosnian dialect, precisely the features related to the Tešanj area.

Keywords: dialectal features, dialectal base, folk songs, Salih Mesic

Literatura

- Brozović, Dalibor (1963): "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta", u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 2, Zagreb, str. 119–208
- Bulić, Refik (2003): "Pitanje ikavskog supstrata u govorima tuzlanskog kraja", u: *Književni jezik*, Institut za jezik, Sarajevo, 40–52
- Bulić, Refik (2004a): "Zamjena dugog jata u govoru Bošnjaka Novog Šehera kod Maglaja", u: *Književni jezik*, 22/1–2, Institut za jezik, Sarajevo, 60–63
- Bulić, Refik (2004b): "Ekavska zamjena dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima 'Pitanja o govoru prostoga naroda' iz 1897. godine", u: *Pismo*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 32–39
- Bulić, Refik (2013): *Ekavsko-jekavski govori tešanjsko-maglajskoga kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
- Buturović, Đenana (1987): "Urbana i ruralna zajednica kao čuvari tradicionalne kulture na primjeru narodne poezije Tešnja s okolinom", u: *Zbornik radova XXXIV Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Udruženje folklorista BiH, 1987, 277–281
- Buturović, Đenana (1987): "Narodna poezija u tešanjskom kraju", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. 41/42, Sarajevo, 275–322
- Hadžijahić, Muhamed (1973): *Predislamski elementi u kulturi bosanskih Muslimana*, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka i Institut za društvena istraživanja, Sarajevo
- Halilović, Senahid (1996): *Pravopis bosanskoga jezika*, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Sarajevo
- Halilović, Senahid (2002): "Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne", u: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, VIII, Institut za jezik, Sarajevo, 239–342
- Halilović, Senahid (2005): "Bosanskohercegovački govori", u: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, 15–51
- Jahić, Dževad (1991): *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo

- Jahić, Dževad (1999): *Bošnjачki narod i njegov jezik*, Trilogija o bosanskom jeziku, knj. 1, Ljiljan, Sarajevo
- Jahić, Dževad (1999a): *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Trilogija o bosanskom jeziku, knj. 2, Ljiljan, Sarajevo
- Jahić, Dževad (2002): *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne*, Institut za jezik, Sarajevo
- Jahić, Dževad – Halilović, Senahid – Palić, Ismail (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Kalajdzija, Alen (2013): *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu. Ikavski poetski manir*, Institut za jezik, Sarajevo
- Nakaš, Lejla (2005): “Jezički izraz usmenog stvaralaštva Bošnjaka”, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, str. 107–130
- Peco, Asim (1985): “Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Morfologija”, u: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. V, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 201–336
- Peco, Asim (2007): *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I*, Bosansko filološko društvo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
- Peco, Asim (2007): *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Bosansko filološko društvo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
- Valjevac, Naila (1983): “Govor visočkih Muslimana (akcenat i fonetika)”, u: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. IV, Institut za jezik i književnost, Sarajevo Odjeljenje za jezik, Sarajevo, str. 283–354
- Valjevac, Naila (2002): *Govor u slivu Lašve*, Institut za jezik, Sarajevo